

De trek naar het westen

Architectonische en ruimtelijke vormgeving staat in 's-Hertogenbosch volop in de belangstelling. Ook het Stadsarchief wil en kan in de discussie een rol spelen. Binnen het kader van de in de gemeentelijke nota Structuur in Architectuur aangegeven mogelijkheden om belangstelling voor architectuur en ruimtelijke orde te vergroten, heeft het Stadsarchief op zich genomen jaarlijks een stadsdeel onder de loupe te nemen. We beginnen met 'West', meer specifiek de wijk Boschveld, een gebied dat velen niet of nauwelijks kennen. Een gebied met ogenschijnlijk weinig geschiedenis en weinig architectonische bijzonderheden. Maar hoe anders is de werkelijkheid! Laat u zich door de artikelen en foto's in deze aflevering van 's-Hertogenbosch overtuigen. In het Stadsarchief is van 1 juli tot en met 11 september eveneens een boeiende tentoonstelling over 'West' ingericht. Komt u kijken! (dinsdag tot en met vrijdag van 9.30-17.00 en op Open Monumentendag, zaterdag 11 september).

de redactie

Ons landts op dat eynde

Peter-Jan van der Heijden

Eeuwenlang bleef het gebied ten westen van de stad 's-Hertogenbosch 'ledig'. Maar het zou verkeerd zijn daarbij te denken aan een soort niemandsland. Het 'westen' was ook grensgebied en juist in grensgebieden gebeurt wel eens wat. Peter-Jan van der Heijden, medewerker PR en educatie van het Stadsarchief, beschrijft het belang van 'ons landts op dat eynde' in de pré-industriële periode, dat wil zeggen tot de vestiging van Grasso in 1913.

'Onser stadt van Den Bosch, die een veste ende een sloth es ons landts op dat eynde' schrijft hertog Jan III van Brabant in 1330 over de vierde stad van zijn hertogdom. 's-Hertogenbosch is inderdaad gesticht als een vesting- en marktstad, maar het grondgebied van Brabant houdt niet op bij de stadsmuren. In het noorden vormt de Maas een natuurlijke grens, in het westen is het wat onduidelijker. De Bossche Sloot, een

natuurlijke afwatering, vormt daar de grens. Aan de andere zijde ligt het Land van Heusden, een enigszins zelfstandig gebied, dat in de eerste helft van de veertiende eeuw een tijdlang door Brabant wordt geannexeerd. Maar in 1357 doen hertogin Johanna en haar echtgenoot Wenceslaus afstand van het gebied ten gunste van graaf Willem V van Holland (in ruil voor diens bemiddeling tussen hen en de graaf van Vlaanderen). Het Land van Heusden wordt Hollands en de Bossche Sloot vormt definitief de grens tussen Brabant en Holland.'

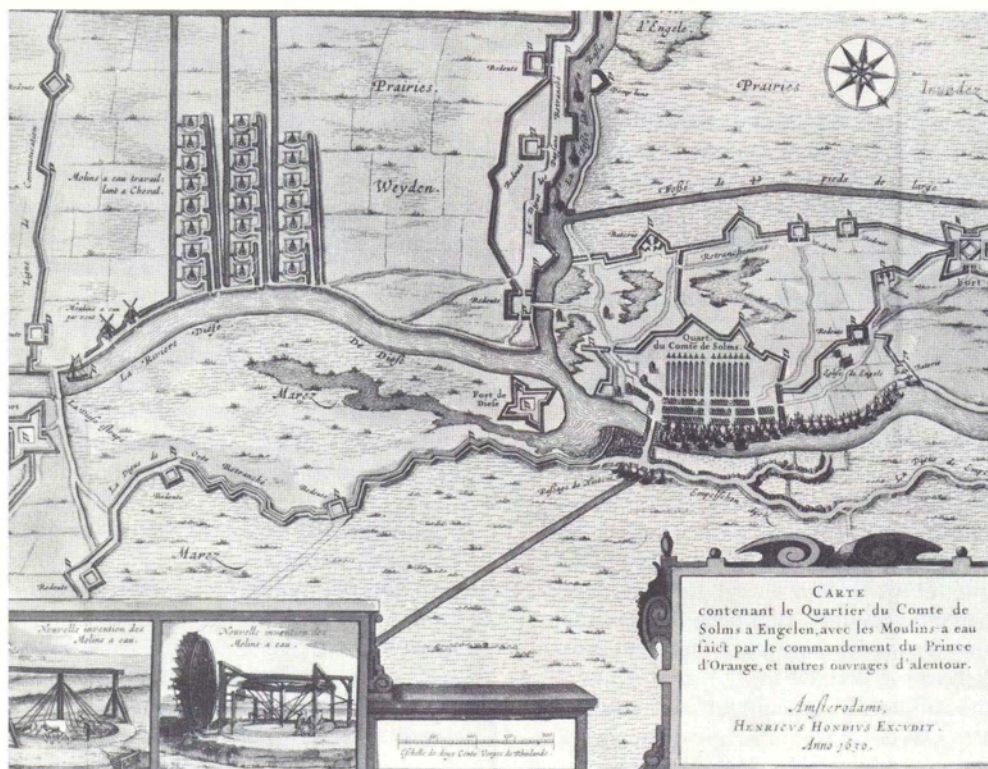
Het bestaan van een grens kan leiden tot conflicten. De overeenkomst van 1357 betekent dan ook niet dat het nu voortaan vrede is. Reeds in 1372 breekt er een strijd uit tussen Brabant en Holland en trekken Bosschenaren over de Bossche Sloot naar Engelen, waar het dorp geheel verwoest wordt. Twee jaar later wordt de vrede gesloten en opnieuw wordt de Bossche Sloot als

grens vastgesteld. De verwoesting van Engelen kan natuurlijk niet ongestraft blijven. Maar - zo wordt bij de vrede in 1374 bepaald - indien er vijftig Bosschenaren gevonden zouden kunnen worden die onder ede verklaren niet aan de verwoesting of inbrandsteking te hebben deelgenomen, dan zal de straf vervallen. Het is niet bekend of de Brabanders hieraan ontkomen zijn...²

Hoe breed deze Bossche Sloot, de grensvier, in werkelijkheid was, is niet meer na te gaan. Wel is het zo goed als zeker dat zij in het begin van de vijftiende eeuw is verbreed.

Pauwels van Haestrecht, hoogschout van 's-Hertogenbosch en heer van Venloon (= thans Loon op Zand), krijgt in 1396 van hertogin Johanna 'om den getruwen dienst die hij ons gedaen heeft ende dagelics doet' toestemming om een kanaal te graven, zodat de boeren van dat dorp de turf naar de Dieze en naar de stad 's-Hertogenbosch kunnen vervoeren. Loon op Zand heeft in die tijd te maken met zandverstuivingen (het duingebied) zodat zelfs het gehele dorp verplaatst moet worden en de boeren zonder inkomsten zitten. De verkoop van turf en het vervoer ervan naar 's-Hertogenbosch zou een bron van inkomsten kunnen zijn.

Tijdens de belegering van 1629 door Frederik Hendrik werd het wijde gebied rondom de stad onder water gezet. Een reusachtige dijk en 23 watermolens langs de Dieze maalden de polder droog. Op de afbeelding van links ('s-Hertogenbosch) naar rechts (Maas) de Dieze en naar boven de Bossche Sloot (Gravure van Hondius, 1630; foto Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Historisch-Topografische Atlas, Stamboeknr. 2948).

De in die periode snel groeiende stad (omstreeks 1380 ook begint men met de bouw van de gotische Sint Jan en begint voor Brabant een Gouden Eeuw) heeft dringend behoefte aan brandstof: de vraag naar turf is sterk stijgende en ossekarren kunnen slechts moeizaam over de slechte wegen naar Den Bosch komen. Om de kosten van het aanleggen en onderhouden van de bruggen en sluisen in de vaart te betalen, zou hij een belasting mogen heffen: een 'ouden groten tournoysen' op elke 10.000 turven.

Ijverig wordt er vanuit Loon op Zand een turfvaart in oostelijke richting gegraven, die aansluiting krijgt op de Bossche Sloot. Ongetwijfeld moet daarbij de Bossche Sloot enigszins aangepast zijn, want de breedte van de turfvaart is één roede, 5.75 meter. Over dit water worden de ondiepe, veertien meter lange platbodenvaartuigen voortgeboomd. De schuiten varen in konvooi om gezamenlijk de sluisjes te passeren: anders zal er waterverlies ontstaan.³

Ver van de stad, aan de grens, ligt dus De Bossche Sloot. Maar die grens blijft betwist. Dit is er de oorzaak van dat de visrechten op de Bossche Sloot gegeven worden aan de Oude Schuts. Dit wordt op 10 augustus 1453 vastgelegd als dit schuttersgilde - dat in werkelijkheid al langer bestaat - haar statuten van het stadsbestuur krijgt: 'Item sulen die voirscreven scutten hebben die vischerije die leeght tusschen die stat gemeenten ende tusschen der gemeynten van Engelen ende Vlijmen'.

Dit is natuurlijk een politieke beslissing: de Oude Schuts, altijd al ingezet voor politieke taken zoals handhaving van de openbare orde, kan nu ook als grenswacht fungeren. Hierbij moet vermeld worden dat de Bossche Sloot inderdaad de grens vormt, maar dat het gehele water Brabants grondgebied is.⁴

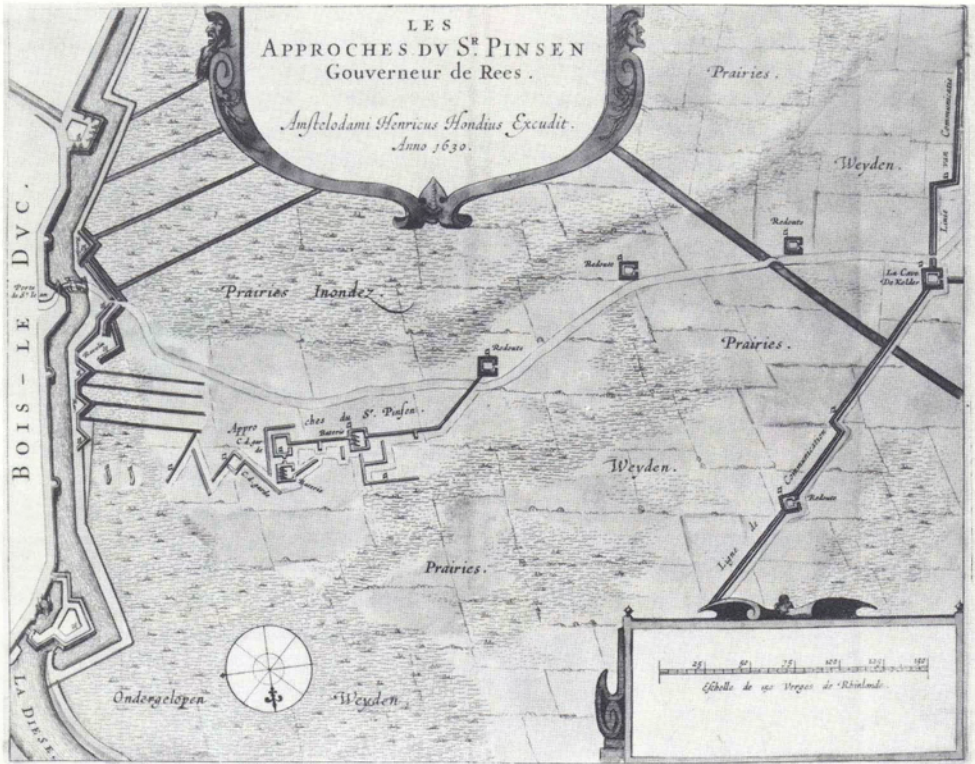
De omgeving van de stad is drassig. Dat was mede de oorzaak dat de vestingstad

gebouwd werd, wáár zij werd gebouwd: temidden van de delta van Aa en Dommel. Het stelsel van riviertjes en moerassig gebied wordt in stand gehouden: op die manier is het een vijand niet mogelijk de stad te naderen en te belegeren. Slechts via dijken en de havenmond is de stad goed te bereiken.

In de zestiende eeuw komt er een plan om de middeleeuwse ommuring om te vormen tot een gebastioneerd stelsel. Daar wordt echter op dat ogenblik om financiële redenen van afgezien. Dankbaar gebruikmakend van de terreingesteldheid van de omgeving schenkt men aan inundatie de voorkeur. Hoger gelegen gronden worden afgegraven om deze inundatie te verbeteren: in 1597 graaft men de Molenberg af. Als tijdens de Opstand Maurits tracht de stad te veroveren, krijgen de kapiteinen van de schutterijen opdracht alle middelen aan te wenden om het water van de Dommel, Aa en Binnendieze op te houden, om de stad te inunderen: sluisen worden gesloten en stromen en stroompjes afgedamd. Maurits zal dan ook de belegering op moeten geven wegens de wateroverlast.

Deze wateroverlast wordt door Frederik Hendrik omzeild doordat hij het kapitaal van de Zilvervloot achter zich weet en de deskundigheid van Leeghwater. De stad en omgeving worden beschouwd als een reusachtige polder die drooggemaakt moet worden. Een reusachtige dijk wordt om 'de Moerasdraak' aangelegd. Het water van Dommel en Aa krijgt de kans niet de stad te naderen, een groot aantal watermolens maalt het water weg en de belegering van 'de Stedendinger' heeft succes: 's-Hertogenbosch moet capituleren.

Na 1629 wordt de inundatie opnieuw ter hand genomen. De sluisen bij Crèvecoeur moeten voor een nog betere opstuwing van het water zorgen. De aanleg van enige schutkolken in de Binnendieze heeft tevens deze taak. De inundatie buiten de stad wordt eveneens beter geregeld: er worden

Nadat de watermolens het water weggemaald hadden, konden vanuit de verschillende legerkampen loopgraven in de richting van de belegerde stad worden aangelegd, hier vanuit Deuteren (Gravure van Hondius, 1630; foto Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Historisch-Topografische Atlas, Stamboeknr. 2944).

onder meer sluisen en bruggen gebouwd in dijken om de waterstand tussen twee kommen te regelen. De dijk tussen 's-Hertogenbosch en Vught telt in de zeventiende eeuw zeven bruggen; die naar Hintham vijf. Het gebied ten westen van de ommuurde stad, zoals de polders Het Bossche Veld en de May, zou in de achttiende eeuw geheel onder water lopen 'als de sluisen te Crevecoeur toegemaeckt syn en de rivier de Dieze daar afgedamd is'. Het water van Aa en Dommel zorgt voor andere gebieden rond de stad. Deze inundatie heeft tot de tweede helft van de negentiende eeuw geduurd.

Maar de gebruikers van de gronden buiten de stad hebben niet alleen te kampen met het inundatiewater: ook het Maaswater stroomt in de richting van de Hertogstad. Bij Koninklijk Besluit van 16 januari 1821 krijgt het polderbestuur van Het Bossche Veld en de May toestemming om in het zomerseizoen (dat loopt van 15 april tot 15 november) de kaden te verhogen, zodat er nog enig nuttig gebruik van de grond gemaakt kan worden, hetzij als hooiland, hetzij als weidegebied. Maar op 15 november moet de verhoging geslecht zijn! En in de wintermaanden loopt alles weer onder water...

De jaarlijkse winterse wateroverlast had ook zijn plezierige kanten: over de gigantische ijsvlakten kon men vanuit 's-Hertogenbosch naar Vlijmen, Empel, Rosmalen en andere dorpen schaatsen, zoals dit schilderij laat zien (Jan van Goyen, 17e eeuw, part. coll.; foto Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Historisch-Topografische Atlas, Stamboeknr. 125).

De Beerse Maas is het gevolg van een overlaat bij Beers. Als het water van de Maas een bepaalde waterstand bereikt, stroomt het over de verlaagde dijk Brabant binnen. Binnen enkele dagen staat dan het noordelijk deel van de provincie onder water. Vanuit 's-Hertogenbosch is de omgeving zeer beperkt bereikbaar: de meeste dorpen kunnen slechts per boot met 'de bewoonde wereld' in contact staan. Deze 'veerdiensten' vinden plaats met behulp van door de stad vastgestelde reglementen. Immers, ieder jaar zou het in de wintermaanden een regelmatig overlast zijn. De postillons die brieven vervoeren, zijn eveneens ernstig gehandicapt als het water weer toeslaat. De Hollandse rit bijvoorbeeld, die normaal plaatsvindt via de Sint-Janspoort, langs Vlijmen, Nieuwkuyk en Drunen, rijdt bij hoog water via de Vughterpoort over Cromvoirt en Helvoirt naar Drunen, een hele omweg.⁵

Het gebied ten westen van de stad trekt weinig aandacht; economisch floreert het niet vanwege de wateroverlast. Heeft er dan niemand oog voor het natuurschoon, de flora en fauna bijvoorbeeld? Nee, eigenlijk niemand, slechts een enkeling die geïnteres-

seerd is in biologie en een kunstschilder. In de jaren 1845-1847 trekt de Officier van Gezondheid F.J.J. van Hoven door de omgeving van de garnizoensstad op zoek naar de flora. Het is een verrassende tocht voor hem: *"Tot heden toe zijn deze streken nog weinig bezocht, met het doel, om hare vegetatie na te gaan; nochtans bieden zij, door de verscheidenheid van hare gronden, en derhalve ook van hare voortbrengselen, den natuuronderzoeker ruime belooning aan voor zijn genomene moeite. Bedenkt men, dat de omstreken van de stad 's Hertogenbosch veel te lijden hebben door overstromingen, ten gevolge waarvan des zomers het land zelden geheel droog wordt, dan zal men ligt inzien, dat er hier eene grote verscheidenheid van Planten moet worden aangetroffen. Door dezelfde oorzaak veranderen tevens de éénjarige planten veelvuldig van plaats, zoodat eene plant, welke heden op eene bepaalde plaats gevonden wordt, het volgende jaar daar niet meer te zien is, terwijl zij, verwijderd van hare vorige standplaats, zich aan het oog vertoont, in eene streek, waar men ze vroeger miste."*

In 1847 publiceert Van Hoven zijn Flora van 's-Hertogenbosch. Dertig jaar later - na vele zwerftochten door de omgeving van de stad - beleeft dit werk een aangevulde herdruk.⁶

Het rijke natuurgebied trekt méér biologen. Jan Hendrik Wakker is van 1897 tot aan zijn dood in 1927 leraar aan Gymnasium en H.B.S. in 's-Hertogenbosch. Over hem wordt verteld dat hij een geliefd leermeester voor zijn leerlingen was, die hij kennis van de biologie wist bij te brengen. In zijn Bossche periode publiceert hij niet meer, maar verzamelt veel (dat hij toestuurt aan het Rijks-herbarium) en vervaardigt ondermeer een serie aquarellen van paddestoelen (nu in het bezit van het Instituut voor Systematische Plantkunde te Utrecht).⁷

Het gaat echter achteruit met de natuur. De aanleg van de spoorweg, uitbreidingen van de stad, het terugdringen van de jaarlijkse watervloed, zorgen voor een verandering die zijn gevolgen heeft voor de flora en fauna van de omgeving. Deze teruggedrongen natuur wordt plastisch beschreven door de kunstschilder en leraar Frans Slager.

'Vroeger, met de eerste voorjaarsdagen, herleefde de stad... Buiten, rondom de Veste, rook het naar plan-

tenwortels, moeras en kalmoes, en langs de door de golven stukgebeukte oevers van het polderland, en tegen de walmuren, lagen allerlei dingen opgehoopt die vlot geraakt waren op de overstromde dorpen en gehuchten, en kwamen aangespoeld: boomstammen en geheele boomen met de wortels boven water, hooi en stroo en wat al niet? Aan de horizon, op Vlijmen aan en Drunen en de Langstraat, doken die oude Ruysdaalachtige hofsteden weer omhoog, de eeuwenoude boerderijen met hun rietgedekte en mosbegroeide daken en zware schoorsteenen, omringd van heel de rommelige doening... O! de wonderen van het polderland, de binnensee rond de eenzame stad! De barre stille winterdagen met ijs en sneeuw! Eén ijsveld tot in de verste verten, waar de torens en de molens wegdroomden in een vage blauwte. In al die ontredde en verlatenheid doemden de wallen van den Bosch als een eiland-burcht te midden van de zee. Een kostelijk stramien, voor alles wat het spel der wolken bood - waarop de grijze kathedraal, de verveerde roode pannendaken, de statige lijn der donkere iepenboomen die als wachters op de wallen stonden- in wonderlijke aspecten werden neerge-tooverd. Wanneer de oude erfviand: het water, met zijn ruige kracht - en wilde schoonheid - tot rust

Gezicht op de stad, in 1840 getekend vanaf Deutenen door mr A.G. Verheyen, burgemeester van 's-Hertogenbosch. Deze en andere tekeningen kwamen, samen met een beschrijving van de stad, in een boek te staan dat aan koning Willem II in 1840 werd aangeboden (Koninklijk Huisarchief, 's-Gravenhage; foto Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Historisch-Topografische Atlas, Stamboeknr. 28.474).

kwam, gingen de schuiten samengroepen op het strand, en leek den Bosch een oude koperprent met al de bedrijvigheid en den rommel van een primitieve handelsstad. In felle winters kwam - en bleef - het water in de stad en in de huizen en het moest wel April, of Mei en Juni worden voor het winterleed en winterkleed verwisseld werden met den zomer. Dan blonken 'honderd duizend' boterbloemen in het weelderig wuivend gras der ommelanden, de leeuwerik hing zingend in de lucht... de grutto versmolt zijn eentoonigen roep met de teere stemmen van het verre carillon... de ooievaar was ten neste of zocht den slootkant af, waar wonderlijke plantengroei in stoute levenskracht omhoog schoot... De boeren trokken den polder in, onder blauwe lucht en drooge hitte en de atmosfeer was zwanger van de uitwasemingen der sappen van gemaaid gras en bloemen... den geur der hooioppers die afdreef naar de stad, en des nachts de straten en de vensters binnendrong...'⁸

Op zondag 1 november 1868 trekken velen naar het houten gebouwtje bij fort Sint Anthonie, dat het allereerste Bossche station is. De spoorlijn zou worden doorgetrokken in noordelijke richting, daar -middenin de polder- ter hoogte van het huidige Emmaplein verscheen een nieuw station, echter nog steeds van hout gebouwd. De spoorlijn lag op een dijk die dwars door het drassige land snijdt. Dit tot vreugde van ondermeer de burgemeester van Cromvoirt die in zijn gemeentelijk jaarverslag van 1868 gewag maakt van de goede betalingen die er bij dit grondwerk te verdienen zijn voor zijn inwoners: 'De aanhoudende werkzaamheden aan den aanleg der spoorwegbaan waarbij goede dagloonen te verdienen waren, hebben veel bijgedragen tot verbetering van den toestand der arbeidende en behoeftige volksklasse'. Deze grondwerkers krijgen het het komende decennium druk. Dankzij de Vestingwet van 1874 mag de stad ontmanteld worden en verdwijnen er vele vóórwerken buiten de stadsmuren. Het gebied tussen de oude stad en de (verlegde) spoorlijn wordt opgehoogd. 'De Werken' heet het eerst, maar later maakt de volksmond er 'Het Zand' van:

de eerste stadsuitbreiding na bijna 500 jaar. De bekroning van Het Zand is het monumentale stationsgebouw van Eduard Cuypers dat in 1896 de eerste stoomlocomotieven aan haar perrons ontvangt. Maar dan is Het Zand alweer bijna volgebouwd. Waar moet 's-Hertogenbosch nu heen met haar vraag naar grond?

Er zijn twee mogelijkheden voor het stadsbestuur. Omdat het station en de spoorwegen zulk een belangrijke plaats innemen, lijkt een uitbreiding naar het westen voor de hand te liggen. Anderzijds wordt een uitbreiding naar de twee andere zijden van de Bossche driehoeksvorm voorgestaan. Er wordt gevraagd naar een uitbreidingsplan, maar - zo laten b&w in 1907 weten: 'Het is altijd de bedoeling geweest van burgemeester en wethouders een algemeen uitbreidingsplan te maken, doch tengevolge van de eigenaardige toestand alhier zal men altijd genoodzaakt zijn met stukken en brokken te werken'. Terwijl er nog steeds geen algemeen uitbreidingsplan voor de stad is, wordt Grasso in de gelegenheid gesteld zich ten westen van het emplacement van de Staatsspoorwegen te vestigen. Pas enkele jaren later worden de stadsuitbreidingsplannen gepresenteerd: naar het westen (achter het station), naar het noorden (de Muntel) en naar het zuiden (de Bossche Broek). De polders ten westen van de stad worden opnieuw bedreigd. Slechts de Bossche Broek heeft zich aan de bedreiging van 75 jaar geleden kunnen ontworstelen.

En de Bossche Sloot? Nadat het Land van Heusden in 1815 bij de provincie Brabant is gekomen, is deze grens gedegradeerd tot gemeentegrens. En zelfs die is in 1971 verdwenen toen de gemeente Engelen op vrijwillige basis opging in de gemeente 's-Hertogenbosch. Het deel Deuteren (van de voormalige gemeente Cromvoirt) was haar in 1933 voorgegaan.

1. P. Avonds, H.M. Brokken, 'Heusden tussen Brabant en Holland (1317-1357). Analyse van een grensconflict', in: *Varia Historica Brabantica IV* (1975) 1 e.v..
2. Stadsarchief 's-Hertogenbosch, charterverzameling, inv. nr. 218.
3. A. v.d. Lee, 'De turfvaart van Venloen naar Den Bosch', *Met Gansen Trou XXXIX* (1989) 65 e.v., 107 e.v., 113 e.v.
4. H.B.M. Essink, 'Een kleine bijdrage tot de geschiedenis van Engelen. Het visrecht van het Gilde van de Grote Voetboog of Oude Schuts van 's-Hertogenbosch in de Bosschesloot en Dieze voor 1630', *Met Gansen Trou IX* (1959) 43 e.v.
P.J. v.d. Heijden, *De Oude Schuts; een van de Bossche schuttersgilden ('s-Hertogenbosch, 1992)*.
De Bossche Sloot bleef in zijn geheel Bosch' en dus Brabants grondgebied. Een in 1946 over dit water aangelegde baileybrug lag dan ook met beide einden op Bosch' grondgebied (*Brabants Dagblad*, 30 januari 1959).
5. C.J. Gudde, 's-Hertogenbosch, geschiedenis van vesting en forten ('s-Hertogenbosch, 1974) 140 e.v., 171 e.v.; *Statistiek tableau der polders in Noord-Brabant ('s-Hertogenbosch, 1843) 326-327*; J. v. Zuijlen, *De Maas de baas* (Oss, 1983); A.W.P. Arts, *Het brievenpostwezen te 's-Hertogenbosch. Ontstaan en ontwikkeling 1399-1806 ('s-Hertogenbosch, 1973) 153*.
6. F.J.J. van Hoven, *Flora van 's Hertogenbosch (Heusden, 1848; herdrukt in 1974 te Amsterdam)*, Hierover ook: A. van Zon, 'De vegetatie in onze streek in 1848', *Met Gansen Trou XXIX* (1979), 62 e.v.; F.J.J. Slingsby van Hoven, *Flora van 's Hertogenbosch. Veel vermeerderde en verbeterde uitgaaf* (Leeuwarden, 1879).
7. H.F. van Dobben, *Veranderingen in de epiphyten-flora en -vegetatie in de omgeving van 's-Hertogenbosch in de jaren 1900-1974* (Utrecht, doctoraalscriptie plantensystematiek, 1975).
8. Zie het 's-Hertogenboschnummer van *Natura*, maandorgaan der Nederlandsche Natuurhistorische Vereniging XXXVI (1937), nr. 4, april 1937. Hierin ook: Frans Slager, 's-Hertogenbosch en omstreken', 74 e.v.

Het lege westen

'West' en het Bossche industriebeleid in de jaren 1910-1940

Bert Looper

Ruimte is voor een stad een kostbaar goed. Een eenmaal gemaakte keuze voor een bepaalde bestemming van 'ruimte' heeft tot in lengte van dagen consequenties. Invulling van stedelijke ruimte is daarom - zowel in het heden als in het verleden - een van de meest gevoelige politieke onderwerpen. In dit artikel wordt door Bert Looper, stadsarchivaris van 's-Hertogenbosch, aandacht besteed aan de wijze waarop de stad na de opheffing van de vestingstatus is gaan nadenken over en handelen met de 'zee van ruimte' ten westen van het stationsgebied waarover ze kon gaan beschikken.

Hoe voelt een stad zich?

Hoe 'voelt' een stad zich? Het lijkt een onmogelijk te beantwoorden vraag, maar als we toch aannemen dat een stad in belangrijke mate een 'levend organisme' is met een eigen geschiedenis en daardoor met een eigen karakter en dus met zeer eigen, specifieke ontwikkelingsmogelijkheden, dan kunnen we ons inderdaad afvragen 'hoe het met een stad is'. De vraag kan gemakkelijk worden gesteld, maar waar moet het antwoord vandaan komen? Welke bronnen staan ons ter beschikking om er achter te komen hoe het fysiek, maar vooral mentaal gesteld is met een stad? Welke